

**8D02209 – Шығыстану» білім беру бағдарламасы бойынша философия
докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін ұсынылған
Жүзбаева Ұлданай Дүйсенқызының
«Әбул-Фиданың «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегі Азияның тарихи
географиясының дереккөзі» тақырыбындағы диссертациялық жұмысқа
АННОТАЦИЯСЫ**

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста өз заманының білім иелерінің қатарында саналып, түрлі мемлекеттік және қоғамдық қызметтерді атқарып, әртүрлі ғылыми салаларда елеулі еңбектер жазған сириялық ғалым әрі мемлекет қайраткері Исмаил ибн Али ибн Махмуд ибн Мухаммад ибн Омар ибн Шахиншах ибн Аюбтың (Әбул-Фида, лақап аты - әл-Мамун) ғылыми мұрасы зерттелінеді. Ғалымның «Тақуим әл-Бұлдан» (араб. *تقويم البلدان*, қаз. «Елдерді жүйелеу») атты еңбегінің мысалында Мәуереннахр, Хорезм, Түркістан сияқты бірнеше аймаққа, қалаларға және теңіздер мен мұхиттарға тарихи география тұрғысынан жан-жақты талдау жасалады. Сонымен бірге әртүрлі үрдістерде әсер еткен географиялық, саяси, идеологиялық, әлеуметтік және т.б. факторларды анықтау үшін зерттеуде Әбул-Фидаға дейін өмір сүрген және оның еңбегіне негіз болған географтардың туындылары мен Азия өңірлеріне қатысты мәтіндер қарастырылады. Зерттеу барысында қолданылған тарихи-географиялық, мәдениеттанушылық, деректанушылық, семантикалық-этимологиялық және салыстырмалы талдау әдістері Таяу және Орта Шығыс, Оңтүстік Еуропа, Қытай сияқты өңірлер мен елдердің тарихи географиясының ерекшеліктерін және бұл еңбекте келтірілген сан алуан топонимдердің халықтар тарихы мен мәдениетіндегі орнын анықтауға мүмкіндік берді.

Диссертациялық жұмыстың өзектілігін келесі мән-жайлармен және себептермен түсіндіруге болады.

Біріншіден, отандық ғылымда Әбул-Фиданың өмірбаяны мен шығармашылық мұрасын арнайы зерттеу жүйелі түрде қолға алынып отыр. Бұған дейін аталған ғалымның ғылыми қайраткерлігі мен академиялық еңбектеріне тиісінше назар аударылмағандықтан, ортағасырлық география мен картографияның маңызды білімдік қоры қазақстандық академиялық ортадан тыс қалып келді.

Екіншіден, шетелдік ғылыми әдебиетте Әбул-Фиданың өмірі мен мұрасы жеткілікті дәрежеде зерттелмеген. Көптеген зерттеушілер оның өмірбаянына қысқаша шолу жасап, негізгі еңбегі - «Әл-Мұхтасар фи тарихил-башар» (*Kitab al-mukhtasar fi akhbar al bashar*), қазақша аудармасы «Адамзаттың қысқаша тарихы» кітабын талдаумен шектеледі. Ал диссертациялық зерттеудің негізгі нысаны болып отырған «Тақуим әл-Бұлдан» туындысы ортағасырлық араб ғұламаларының жалпы контекстінде қарастырылады және тарихи елді мекендер мен этностарды зерттеу үрдісінде сілтеме ретінде пайдаланылады. Дегенмен оған арналған арнайы еңбектер сирек кездеседі.

Үшіншіден, «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегі – эмпирикалық деректерді, астрономиялық есептеулерді және тарихи-географиялық талдауды біріктірген жүйелі ғылыми трактат. Бұл шығарма XIII-XIV ғасырлардағы географиялық шындықты баяндап, сол дәуірдегі Азияның саяси-әкімшілік құрылымын, этнографиялық және экономикалық бейнесін айқындайды.

Диссертацияның ғылыми зерттелу деңгейі. Әбул-Фиданың географиялық мұрасы мен оның «Тақуим әл-Бұлдан» атты еңбегін зерттеу тарихи-географиялық және арабтану салаларындағы ғылыми жұмыстарда шектеулі дәрежеде кездеседі. Диссертациялық зерттеудің негізгі арқауы Әбул-Фиданың «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегі болды. Бұл еңбекте автордың географиялық көзқарастарының әдістемесі мен құрылымын ғылыми тұрғыдан қайта құруға мүмкіндік береді.

Әбул-Фиданың шығармашылық мұрасы мен қоғамдық қызметіне қатысты мәселелерді қарастырғанда ортағасырлық араб ғалымдарының - Ибн Таймия, Ибн Касир, Ибн Хаджар әл-Асқалани, Жамал ад-Дин әл-Қасми, Ибн Хазм әл-Андалусидің - еңбектері, сондай-ақ қазіргі заманғы зерттеушілердің – Мұхаммед Мұхсин Хан Хаддад, Бернар Ле Гуэн, М. Ибраһим, Маршалл Гудвин Симмс Ходжсон, Чейс Робинсон, Патрисия Кроун, Хью Кеннеди, Гюнтер Эрнст фон Грюнебаум, Фазлур Рахман, Вильферд Маделунг, Рудольф Питерс – жұмыстары ескерілді.

«Тақуим әл-Бұлдан» еңбегінің құрылымдық ерекшеліктері мен зерттелу мәселелерін талдауда Ибн Саид әл-Мағриби, Сильвестр де Саси, Джозеф Туссейн Рено мен Мак Гукин де Сланг, Джованни Баттиста Рамузио сияқты тұлғалардың еңбектері маңызды рөл атқарды.

Әбул-Фиданың еңбегінде Мәуереннаһр, Хорезм және Түркістанның тарихи географиясын сипаттау үшін қосымша дереккөздері ретінде С. Толстовтың, әл-Майданидің, Ш. Камолиддиннің, М.Т. Тынышпаевтың, Х. Маткаримовтың, И.Ю. Крачковскийдің, Э.Р. Тенишевтің, М.Б. Дурдыевтің және басқа да белгілі ғалымдардың еңбектері ерекше аталды. Ал Әбул-Фиданың деректеріндегі Жерорта теңізі аралдары мен Атлант мұхитының тарихи географиясына тоқталғанда, «Тақуим әл-Бұлданның» өзіндегі осы аймақтарға қатысты мәліметтер талданып, Птолемей мен Ибн Саидтің үлесі маңызды болып шықты.

Әбул-Фидаға дейінгі ғалымдардың Азия географиясы туралы зерттеулеріне келсек, оларды кезеңдер бойынша бөлуге болады: б.з.д. VII ғасырға дейінгі ежелгі антикалық өкілдер - Гекатей Милетский, Геродот, Страбон, Клавдий Птолемей; VII-X ғасырлардағы ерте ислам кезеңінің географтары – Мұхаммед ибн Мұса әл-Хорезми, Әбу-Л-Қасым Ұбайдаллаһ Ибн Хордадбех, Әбу әл-Аббас Ахмед әл-Якуби, Әбу Исхақ әл-Истахри, Әбу-Л-Хасан Әли Әл-Масуди, Әбу-л-Қасым Мұхаммед Ибн Хаукал, Шамс әд-Дин Әбу Абдаллах Мұхаммед әл-Мукаддаси; XI-XIII ғасырлардағы ортағасырлық кезеңнің ғалымдары – Әбу Рейхан Мұхаммед ибн Ахмед әл-Бируни, Шихабуддин Әбу Абдулла Якут ибн Абдулла әл-Хамауи, Гильом де Рубрук. «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегін Азияның тарихи географиясының дереккөзі ретінде қарастырғанда, дәл осы кезеңдік жүйе және аталған

ғалымдардың жұмыстары негізінде салыстырмалы талдау жүргізілді. Бұл шығармадағы Әбул-Фиданың ғылыми көзқарастары мен зерттелу әдістемесін бағалау және ерекшеліктерін анықтау үшін Ахмед Ренима, Хабиб Тилиун, Ричард Дж. Эстес, Элизабет Лэмбурн, Самер Эл-Науаиса, Т.Р. Шайхисламов, Салах Займече, А.А. Порсин, К. Лех, А.А. Янковская, С.Р. Ахмадуллин сынды ғалымдар зерттеулерінің орны ерекше.

Диссертациялық зерттеудің нысаны: ислам картографиясы мен тарихи географиялық ойдың ғылыми мұрасы – Әбул-Фиданың «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегі.

Зерттеу пәні: аталған еңбекте көрініс тапқан XIII-XIV ғасырлардағы ислам әлемінің тарихи-географиялық дәстүрі мен ерекшеліктері.

Зерттеудің мақсаты: Әбул-Фиданың «Тақуим әл-Бұлдан» тарихи географиялық еңбегіндегі Азия құрлығының тарихи географиясы бойынша дереккөз ретіндегі маңыздылығын анықтай, бұрынғы авторлардың еңбектерінен ерекшелендіретін құрылымын және мазмұны мен әдістемесін талдай отырып зерттеу жүргізу.

Зерттеудің міндеттері. Қойылған мақсатқа жету үшін келесі міндеттерді орындау керек:

- Әбул-Фиданың шығармашылық жолы мен мұрасын талдау;
- «Тақуим әл-Бұлдан» шығармасының зерттелу мәселесінің деңгейін әлеуметтік-гуманитарлық сала ғалымдарының зерттеулері контекстінде ашу;
- «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегінің құрылымдық ерекшеліктерін анықтау;
- Әбул-Фида қолжазбасындағы Мәуереннаһр, Хорезм мен Түркістанның тарихи географиясын анықтап, әлеуметтік, мәдени, саяси, экономикалық өмірдің өзгешеліктерін айқындау;
- Әбул-Фидаға дейін өмір сүрген ғалымдардың Азия географиясы туралы зерттеулерін – антикалық (ежелгі) және ортағасырлық географтар кезеңдері контекстінде қарастыру;
- Әбул-Фиданың тарихи география бағытындағы шығармашылығына әсер еткен факторларды сипаттау.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Әбул-Фиданың «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегі Азияның тарихи географиясы бойынша тарихнамалық әдебиетте бұрын тиісті деңгейде қамтылмаған тәуелсіз дереккөз ретінде жүйелі түрде алғашқы рет салыстырмалы талдауға ұшырады. Азия өңіріне ерекше назар аудара отырып, аталған еңбектің құрылымы мен әдістемесінің жан-жақты сипаттамасы ұсынылды. Бұған дейінгі зерттеулермен салыстыра отырып, географиялық сипаттамалардың ерекшеліктері анықталды. Сондай-ақ, Азия құрлығындағы бірқатар өлкелердің тарихи географиясы нақтыланды және олардың әлеуметтік, мәдени, саяси, экономикалық өмір салаларының жаңа қырлары айқындалды.

Диссертациядағы зерттеу барысында келесі **ғылыми нәтижелерге** қол жеткізілді:

- 1) Әбул-Фиданың шығармашылық жолының негізгі кезеңдері мен ерекшеліктері анықталды;

2) «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегінің зерттелу мәселесінің деңгейі әлеуметтік-гуманитарлық сала ғалымдарының зерттеулері контекстінде сипатталды;

3) «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегінің құрылымдық ерекшеліктері талданды;

4) Әбул-Фида қолжазбасындағы Мәуереннаһр, Хорезм мен Түркістанның тарихи географиясы анықталып, әлеуметтік, мәдени, саяси, экономикалық өмірдің жаңа қырлары ашылды;

5) Әбул-Фидаға дейін өмір сүрген ғалымдардың Азия географиясы туралы зерттеулері - антикалық (ежелгі), ерте және ортағасырлық географтар дәуірлері контекстінде қарастырылды;

6) Әбул-Фиданың шығармашылық жолына әсер еткен әлеуметтік-саяси, әлеуметтік-экономикалық, идеологиялық және т.б. факторлар зерттелінді.

Зерттеудің теориялық және тәжірибелік мәні. Зерттеу жұмысынан алынған ғылыми нәтижелер мен тұжырымдамалар жоғары оқу орындарында және арнайы білім беру мекемелерінде шығыстану, тарих және география мамандықтары бойынша оқу үдерісінде, сондай-ақ ғылыми-зерттеу қызметін жүзеге асыру және жобалық-бағдарламалық бастамаларды іске асыру контекстінде қосымша методологиялық және деректік материал ретінде қолданылады. Диссертациялық зерттеудің нәтижелері мен қорытындыларын талдау тұрғысынан зерделеу болашақ географтардың, этнографтардың, әлеуметтанушылардың, тарихшылардың және шығыстанушылардың зерттеу тақырыптарын таңдауына, сондай-ақ жаңа ғылыми монографиялар мен мақалаларды дайындауына методологиялық және концептуалдық негіздер ұсынады.

Диссертациялық жұмыстың әдіснамалық және теориялық негіздері. Диссертациялық зерттеудің әдіснамалық базасы Азияның тарихи географиясының дереккөзі ретінде Әбул-Фиданың «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегін терең зерттеуге бағытталған тарихи-географиялық, мәдениеттанушылық, деректанушылық, семантикалық-этимологиялық және салыстырмалы талдау әдістерінің кешенінен тұрады. Тарихи ғылымның негізгі тәсілдері шеңберінде жұмыс тарихилық (historicism) қағидасына негізделеді. Бұл дереккөздерді XIII-XIV ғасырлардағы ислам әлемінің мәдени, ғылыми және зияткерлік дәстүрлері контекстінде, сол дәуірдің өзіндік ерекшеліктерін ескере отырып талдауды көздейді.

Зерттеу барысында қолжазбалардың құрылымы, мазмұны және ғылыми терминологиясы мәтінтанулық (текстологиялық) талдау әдістері арқылы зерттеледі. Қатарынан, «Тақуим әл-Бұлдан»-дағы географиялық өңірлердің сипаттамаларын антикалық, ерте исламдық және ортағасырлық авторлардың шығармаларындағы ұқсас деректермен салыстыру компаративистік талдау арқылы жүзеге асырылады, бұл ұқсастықтар мен ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік береді. Деректанушылық әдіс маңызды рөл атқарады, ол мәтіндердің аутентикалық сипатын, бұрынғы еңбектерге сілтеме жасау дәрежесін, сыни бағалау деңгейін және алынған мәліметтерді адаптациялау тәсілдерін анықтауды қамтиды.

Зерттеудің теориялық (әдіснамалық) базасы қазіргі арабтану, шығыстану және ғылым тарихы салаларындағы жетістіктерге және тарихи география және онымен тығыз байланысты ұғымдарға сүйенеді. Нақтырақ айтқанда, исламдық географиялық дәстүрдің қалыптасуы мен эволюциясын ашатын концепциялар, географиялық білімдерді жүйелеу және классификациялау әдістемесі, сондай-ақ ортағасырлық картографиядағы математикалық-астрономиялық әдістердің рөлі ескеріледі.

Әбул-Фиданың «Тақуим әл-Бұлдан» еңбегін зерттегенде келесі жайтқа назар аудару керек. Атап айтқанда, автор қолжазбасының түпнұсқасында географиялық карталар жоқ. Яғни олардың орнына әртүрлі салыстыруларды қамтитын кестелер ғана келтірілген. Сондықтан да диссертациялық зерттеуде қосымша ретінде кестелер берілген.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдар:

1) Қазақстандық тарихнамалық және жалпы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында алғаш рет Әбул-Фида тарихи тұлға ретінде, оның өмірбаяны мен ғылыми мұрасы көпқырлы және кешенді түрде зерттелді. Аталған зерттеу нәтижелері XIII–XIV ғасырлардағы араб географиялық ойының зерттелуіндегі маңызды олқылықтарды толықтырады. Бүгінгі таңда Әбул-Фиданың ғылыми мұрасы Қазақстан академиялық ортасында іс жүзінде қарастырылмаған күйде қалған; оның шығармалары география және картография тарихы бойынша зерттеулерде деректанулық айналымға енген. Диссертациялық жұмыста Әбул-Фиданың негізгі еңбектерінің бірі - «Тақуим әл-Бұлдан» жүйелі түрде талданылады. Онда Азиялық өлкелердің географиялық сипаттамасына ерекше назар аударылды. Бұл ортағасырлық кеңістіктік білімнің қалыптасуындағы мұсылмандық ғылыми дәстүрдің рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және Әбул-Фиданы ғылым тарихындағы маңызды тұлға ретінде позициялауға негіз болады.

2) «Тақуим әл-Бұлдан» бірегей географиялық трактат бола тұра, шетелдік ғылымда дербес зерттеу нысаны ретінде тиісті деңгейде бағаланбаған. Шетелдік тарихнамалық және географиялық әдебиетте Әбул-Фиданың ең танымал еңбегі - «Адамзат тарихының қысқаша шежіресі» туындысына басымдық беріледі. Ал тарихи-географиялық шығарма - «Тақуим әл-Бұлдан» ислам әлеміндегі картографиялық дәстүрлерді қарастыру барысында негізінен қосымша дереккөз ретінде пайдаланылады, оған қысқаша шолу жасалады, бірақ мәтінтанулық және деректанулық терең талдау жүргізілмейді. Осы диссертациялық зерттеу аталған кемшіліктің орнын толтырады және еңбекті тарихи география бойынша мазмұны бай, әсіресе азиялық өңірлерді талдау контекстінде аса құнды дербес дереккөз ретінде қарастырады.

Зерттеу жұмысының мақұлдануы мен жариялануы.

Зерттеу нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда барлығы 10 ғылыми мақала түрінде жарық көрді. Оның ішінде 1 мақала Скопус (Scopus) базасына кіретін басылымда, 9 мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қаматамасыз ету комитеті ұсынған басылымдар тізіме кіретін журналдарда жарияланды.